

KRING SALTKÄLLAN OCH SANDEN

Av Sven Rydstrand

Ur Hällungen 1980

De bördiga jordarna och de goda hamnförhållandena vid det inre av de bohusslänska fjordarna uppmärksammades tidigt av de maktägande adelsmännen, som här inköpte de små gårdarna av de fattiga bönderna och slog dem samman till stora gods och säterier.

Så var förhållandet även vid den s.k. Saltkällefjorden, en vik av Gullmaren, som i forna tider troligen heter Brevik liksom gårdarna vid dess inre del. Redan vid 1500-talets början finner vi att den store bohusslänske jorddroten Knud Knudsön-Baad till Morlanda har förvärvat de två gårdarna övre och nedre Brevik. De gårdarna kom sedan att innehåsa av adelssläkter under hela 1500- och 1600-talen, och då Bohuslän år 1658 hade blivit införlivat med Sverige, förvärvades de av fältmarskalken Rutger von Ascheberg, som införlivade dem med sitt redan tidigare förvärvade gods Torreby. Därtill inköpte han från Kronan de båda närliggande gårdarna Ellingeröd och Svinebacka, så att egendomen Saltkällan då omfattade fyra och ett halvt mantal med en areal av 2,700 tunnland.

Vid Aschebergs död år 1693 övertogs både Torreby och Breviksgårdarna av hans måg major Georg Lilliehöök, sedermera överstelöjtnant. Från hans tid beskrivs övre Brevik som skattehemman, under det att nedre Brevik var frälsehemman. På övre Brevik låg Sandens fiskeläge och lastplats, och på nedre Brevik vid fjordens södra sida låg ett liknande samhälle, som kallades för Saltkielen eller ibland Saltkiteln. Namnet Saltkällan förekommer inte som benämning på gårdarna under 1600-talet, men sedan säterirättigheter erhållits har den sammanlagda egendomen ibland kallats Saltkällan, ibland Ulricestad.

Eftersom en del av de förmögna Uddevalla-borgarna, de s.k. sågebruksintressenterna redan på 1600-talet hade inköpt flera gårdar vid Örekilsälven och där anlagt sågar, vars produkter de utskeppade över Saltkällans hamn, tyckte de också att Uddevalla stad borde förflyttas hit, i all synnerhet som inseglingsförhållandena här var bättre än vid Uddevalla. Men förslaget rönt inte myndigheternas godkännande, varken då eller år 1806, då Uddevalla stad brann ned. Men Saltkällan ansågs länge som Uddevallas uthamn.

Saltkällans säteri lydde under Torreby ända till år 1768, då assessor Arvid Bernhard Virgin genom arv blev ägare. År 1790 förvärvades säteriet av possessionaten John Rimmer, och denne efterträdde år 1799 av Kronobefallningsmannen Johan Anders Deienberg, vilken i sin tur efterträdde av häradshövdingen Arvid Jacob Unger år 1804. Ny ägare blev 1819 grosshandlaren Fredrick Willerding, som år 1835 efterträdde av över jägmästaren H. Wästfeldt, vilken dock redan efter ett par år försålde säteriet till översten och friherren Carl Åkerhjelm, som står som ägare intill år 1855, då egendomen försålde till grosshandlaren Hans Pettersson. Från år 1879 är godsägaren Walfrid Ullman innehavare intill år 1917, då William Schiller köpte säteriet. Den sistnämndes arvingar försålde på 1940-talet hela egendomen till Munkedals kommun, som i sin tur år 1959 sålde gården till Bolidens gruv AB.

Vid den tiden hade emellertid det gamla säteriet betydligt vandaliserats, i det att den gamla förnäma tvåvåningsbyggnaden av trä från tidigt 1700-tal med dess två vackra flygelbyggnader

hade rivits bort. Samma öde hade också gårdens präktiga ekonomibyggnader och torpställen rönt. Endast den gamla allén, som sträcker sig från landsvägen till huvudentrén, finns ännu kvar, då den nuvarande ägaren Rolf Silvstrand, som för ett par år sedan inköpte egendomen för två miljoner kronor, ämnar sätta igång och bebygga säteriet igen.

Strandlägena Sanden och Saltkällan var under 1600- och 1700-talen mycket bebodda av handlare och hantverkare. Här fanns flera krogar, och här såldes öl och brännvin till de många resenärerna och sjömännen på de anlöpande fartygen. Bland handelsmännen lägger man särskilt märke till Hans Andersson, fader till Anders Knape-Hansson i Uddevalla, grundaren av Gustafsbergs-stiftelsen och stor donator. Hans moder Inger Nilsson-Knape var bördig från Käringsön och syster till amiralen Oluf Nilsson-Knape, senare adlad Strömstierna och ägare till Wese säteri. Inger Knape bedrev handeln vid Saltkällan även efter sin mans död, och då hon själv avled i början av 1700-talet, hade hon fordringar hos de flesta bönderna i Foss och angränsande socknar.

Till Sandens bebyggelse hörde under 1600-talet en egen liten kyrkogård, där enligt Foss kyrkoböcker de döda begrovs ännu år 1720. Ännu i dag utpekas området, där begravningsplatsen låg, men den har blivit vandaliserad liksom nästan allt här ute och uppodlad, troligen under 1800-talets intensiva havreodlingsperiod. En undersökning av denna plats har diskuterats inom ortens hembygdsförening, och man vill hoppas att den kan komma till stånd.



Det inre av Gullmarsfjorden vid 1900 talets början. De små husen till vänster i bilden utmärker den plats där det gamla fiskeläget Sanden låg under gångna århundraden.

Överstelöjtnanten Georg Lilliehöök hade såsom ägare till Breviks gårdar mycket besvär med de många strandsittarna på Sanden, och han klagade år 1704 vid tinget på Kviström över att de förövade allehanda oväsen "*med frosseri, svärjande, skällande, slagsmål och annat, som förtörnar Gud och förargar menigheten*". Han begärde därför att tingsrätten skulle förmana strandsittarna att sluta med sådant osedligt leverne, i annat fall skulle han köra bort dem från deras boställen.

Men förmaningarna, som tingsrätten utdelade, synes inte ha bekommit strandsittarna så mycket, ty de fortsätter att leva som vanligt. Från tinget i Kviström den 1 oktober år 1706 finner vi sålunda följande protokoll angående slagsmål på Sanden:

"Kronans befallningsman välaktade Hans Gråa har låtit instämma strandsittarna Christen Andersson-Skräddare på Sanden och Anders Olufsson-Skomakare darsammanstädes, anklagandes dem för begånget slagsmål, som skall vara dem emellan hänt den 19 augusti sistlidne, som var en söndag, på vilken dag skomakaren icke heller varit vid kyrkan utan suttit och druckit sig drucken. Påstår därför att de såväl för slagsmålet som för Guds hus försummelse må bliva ansedda.

Herr överstelöjtnanten välbemälte Georg Lilliehööks fogde välaktade Anders Rasmusson framsteg för rätten, andragandes att som denna kriminalsak är sig tilldragen på dess herrskaps grund Sanden under övre Brevik, som är tvenne hemman, det ena välbemälte herr överstelöjtnantens frälse och det andra dess skattehemman och rusthåll. Föregivandes att detta Sanden, varpå bor åtskilliga strandsittare, intet är separat, utan ligger dessa strandsittare till bägge hemmanen till fallés, och den rättighet, som herr överstelöjtnanten av dem njuter, bliver i dess rustantlängder uppförda och han därför håller rustning under odelsfanan. Förmenar ity att honom uppå sitt herrskaps vägnar tillkommer att tala därpå och icke kronans befallningsman.

Varpå kronans befallningsman svarade att bägge dessa hemman övre och nedre Brevik äro med sina ägor åtskilda, och hela stranden Sanden hörer under skattegården och icke till frälsegården, så att den rättighet, som dessa strandsittare därpå årligen ska erlägga Kongl. Maj:ts betalar de såsom andra skattetorpare eller strandsittare och icke såsom insocknes frälse, vilket landbofogden ock tillstod, vårfore kronans befallningsman påstår att de sakören som därpå falla kunna, böra falla Kongl. Maj:ts till såsom av andra skattehemman och han därför fog har att bevaka Kongl. Maj:ts rättighet, som i detta mål kunde förorsakas.

Företogs alltså själva huvudsaken. Påståendes kronans befallningsman nu som förr att sakerna må bliva lagligen rannsakade och svaranderna därefter lagligen ansedda. Christen Skräddare tillstod att han slog Anders Skomakare med en störända, som han tog uti gärdesgården, vartill han blev förorsakad över att skomakaren skulle hava skällt honom för en klädespacketjuv och en perkelluvtjuv samt dess lilla dotter Gertrud för en fuka och en hora. Skomakaren nekar till att han skällt honom för en klädespacketjuv och dottern för en hora, men han sade att skräddaren hade tagit till en perkelluva ur skomakarens kläde, som skräddaren skulle göra honom en rock av. Och dottern kallade han för en fuka, vartill han blev föranlåten genom att skräddaren skällt honom för en oxtjuv och dottern för en blindtjuv, för vilka skällsord de på bägge vice versa stämt varandra hit till tinget.

Skräddaren framställde till vittne fällberedaren mäster Dawid Björnson på Sanden och hustru Christina Larsdotter ibidem, emot vilka intet jäv gjordes, varfore de avlade deras vittnesed. Fällberedaren berättade att han gick ut, eftersom han hörde att det bullrade ute på marken,

och då han utkom hörde han Anders Skomakare säga till Christian Skräddare: Du äst en Perkelluvtjuv och en tjuv äst du, det skall du ock vara, jämväl en klädespacketjuv. Därmed gick han in i sitt hus igen, ty han är svag i sitt ben och kunde icke längre stå ute, såg eller förnam inte heller något slagsmål och vet alltså intet huru därmed tillgick. Hörde inte heller att skräddaren skällde skomakaren något, utan var skräddaren hade tält med skomakaren, det var allt passerat förrän fällberedaren kom ut. Inte heller hörde han att skomakaren talte skräddarens dotter till, men han såg att skomakaren var drucken. Vidare har han intet att säga men när han var inkommen i sin stuga, hörde han skomakaren ropa två rop.

Sedan inkallades hustrun Christina Larsdotter. Hon berättade att hon var uti sin stuga, så hon hörde att det bullrade och stormade ute på marken, varföre hon gick ut, och som hon kom i sin port, blev hon skomakaren varse, stående på gatan och sade vid sig själv. "Jag är icke så rädd, jag törs väl bida tills Christen Skräddare kommer". Strax därefter kommer då skräddaren gångandes från sin svärfader Samuel Ruther, och när skräddaren kommer till skomakaren, frågade skräddaren: "Vad är det du kallar mig och mina barn"? Vartill skomakaren svarade att han inte har kallat dem.

Då säger skräddarens dotter: "Jo, I kallade min fader och mig en perkelmössetjuv och klädespacketjuv". Då säger skräddaren: "Du skall vara en skälm och en tjuv, ditt struntöra, tills dess du mig det överbevisar". Då sade skomakaren: "Jo, jag skall bevisa att du äst en perkelmössetjuv. Mössan ligger i min kista, som du har stulit, och en tjuv skall du bliva"! Och därmed sprang han sin väg. Men skräddaren och hans son, som är en dumbe, gick till gärslegården och tog var sin störända och följde efter skomakaren, men om de slog honom, det såg hon intet. Sedan hon var kommen inom sin port, kom barnen som gingo på gatan intill henne och sade att skomakaren föll stupa i bäcken, som han skulle springa över. Hon hörde inte att skomakaren skällde skräddarens dotter för en hora, märkte inte heller om någon av dem var druckna. Denna händelsen berättade bägge vittnena passerade om söndagsaftonen vid soleglaningen den 19 augusti.

Skomakaren framställde hustrun Marta Olufsdotter på Sanden, emot vilken intet jäv var. Hon berättade efter avlagd ed, att hon var gången in uti Swen Swarvares hus på Sanden, varest skomakaren stod före henne. Då hörde hon att Swen Swarvare talte sin hustru till och velat ha av henne några penningar, som hon uti hans frånvaro hade bekommit och tänkte därmed att klarera till herrskapet deras rättighet, som hon ock gjorde.

Då sade skomakaren: "Hade jag en sådan hustru som hon var, skulle hon ha fått smällfyren!" Vartill skräddarens dotter Gertrud, som ock stod där sade: "Akta eder annars vad I gör och säger! I vet att I har förtörnat Gud tillförende i dag. Får prästen sådant veta, lärer I fara illa". Då säger skomakaren till flickan: "Gäck du fånen i våld, du fuka och hora, gå hem efter fadern din, den perkelluvtjuven". Därmed gick flickan ut efter sin fader. Skomakaren gick ock i detsamma ut, och hustru Marta gick hem till sin stuga och sitt sjuka barn. Vet förty inte vad mera som passerade, men sade att skomakaren var så drucken att man nästan inte kunde förstå vad han talte.

Vidare framställde skomakaren till vittne hustru Maria Jöransdotter på Sanden, som vittnade efter avlagd ed att hon satt uti grannen Kiättil Anderssons hus, då hon hörde att det svärmade mycket ute på marken. Hustrun i huset sprang då ut och Maria efter, och då hon kom i dörren, hörde hon att Christen Skräddare sade: "Djävulen fare i dig, din ox". Så gick skomakaren, och då han kom i backen, föll han stupa omkull. Vet inte om han av sig själv föll

eller om han blev slagen överända. Såg att skomakaren var tämligen drucken. Detta skedde allt om söndag.

Nämndemannen Gunnar Tomasson har besiktigat skomakaren och berättar att han hade fem blåmärken på kroppen och tre hål i huvudet. Skomakaren såväl som hans hustru tillstår att ingen av dem varit vid kyrkan och Guds hus den dagen. Skomakaren påstår inte att övertyga skräddaren om något tjuveri, utan vad som de talte och sade, det skedde uti hans dryckenskap och han inte visste vad han sade. Hade han varit nykter, hade han inte tält så grovt emot honom. Beder sin vederpart om förlåtelse och säger sig intet annat veta om honom än all ära och allt gott. Skräddaren återigen förmenar att det han kallat skomakaren en oxe eller stutöra, angår inte hans ära eller goda rykte i någon måtto, utan han råkade till att i hastighet tala de orden. Vet inte med honom annat än ära och gott.”

Tingsrätten dömde skräddaren att bota tjugofyra marker silvermynt för att han slagit skomakaren, och skomakaren fick bota tre marker silvermynt för att han supit sig full på söndagen och inte gått till kyrkan. Dessutom skulle han sitta i stocken tre söndagar å rad. Dessa bråkstakar fick också bota vardera tre marker silvermynt för skällsorden. Det ser ut som om det lugnade sig betydligt på Sanden härefter. De utdömda böterna, som ansågs mycket hårda, verkade säkerligen avskräckande på många. Detta vore kanske något att lägga märke till ännu i dag.